

1968-ban, pályakezdő szociológusként olvastam Oscar Lewis¹ *Sánchez gyermekei*² című, Magyarországon frissen megjelent könyvét Bartos Tibor zseniális fordításában. Kemény István adta a kezembe.

Az amerikai antropológusprofesszor a történeti oral history módszerével mutatja be a mexikóvárosi szegénység életét. „A kötet élettörténeteinek rögzítésére használt magnetofon újfajta társadalmi-realista *irodalom* kibontakozását tette lehetővé”³ – ismerte fel Lewis, aki közel tíz éven át rendszeresen látogatta a Sánchez családot, barátta, családtaggá vált, megszerezte a bizalmukat. Egyszerre faggatta a család tagjait azonos idejű történekekről és a családi emlékezetben megőrzött múltról. „Egyes mozzanatok ismétlődése valószínűvé teszi és több oldalról hitelesíti a tényanyag nagyobb részét...”⁴ vagyis kiszűri az egyéni emlékezet torzításait, s az azonos elemek megerősítést nyernek. Ugyanakkor az emlékezet szubjektív, emocionális elemeit sem dobja ki, hiszen azok az elbeszélő karakterét színezik. A könyv a XX. századi szociológiai irodalom egyik alapműve, annak ellenére, hogy maga Lewis, aki történelmet tanult, majd a Columbián antropológiából szerzett doktori címet, le sem írja a szociológia szót.

A szóbeli történelem kétféle módon jeleníthet meg emberi történet: az elbeszélő a múltjáról szól (természetesen egészen a jelenig, az interjú készítéséig terjedően), illetve reflektál múltra, jelenre és jövőre. A múltbeli történekek megeshettek vele, de másoktól is hallhatott róluk. Ugyanis a régmúlt eseményeinek továbbörökítése, annak módja, torzításai, a fontos és kevésbé fontos elemek verbális és érzelmi különválasztása egyszerre szól az elbeszélőről és a közegről, amelynek része. A történezesek azért fogadják gyanakvással az oral history (s ezen belül a life story) interjúk tényanyagát, mert a hagyományos (írott, levéltári) forrásoktól különbözik, s véleményük szerint hitelessége kétségbe vonható. Ami igaz is! Csakhogy a világ megismerésének és bemutatásának különböző intenzitású intellektuális és érzelmi szintjei léteznek, s ezek közül csak az egyik, s nem is biztos, hogy a legfontosabb, amely a „hiteles (írásos) forrásokra” épül. Még mindig Lewisnál maradva, biztos, hogy fontosak azok a statisztikai tények, hogy az általa vizsgált időszakban a mexikóvárosi szegénynegyedben mennyi volt az egy főre jutó jövedelem, hány karóra volt egy családban, mekkora lakásban laktak stb., de mindennek a *megéltsége*, a reflexiókkal átszőtt előadása sokkal több – és főleg intenzívebb, plasztikusabb – ismeretet ad, mint az asszociációk nélküli, szikár tények közlése. Nem is beszélve az interjúszituációban felizzó érzelmi többletről.

A hagyományos történeti források azért is szorulnak kiegészítésre, mert minden történelmi korszakban – még a mai információs társadalomban is! – léteznek olyan, a „történetet” és a „történelmet” befolyásoló aktusok, amelyek dokumentálatlanul maradnak. Ha a kutatónak szerencséje van, találkozhat valakivel, aki részese volt ilyen aktusnak, illetve hallott róla. Ez akár alapvetően is megváltoztathatja a kanonizált felfogást egy jól dokumentált(nak hitt) történelmi tényről.

A történezesek a társadalom bizonyos szegmenseihez a hagyományos források segítségével egyáltalán nem juthatnak elszigetelt élethelyzetekre gondolok, hanem olyanokra, amelyekben a történelem annyira fölgyorsul, hogy az (ön)dokumentálás lehetetlen –, amelyek ismerete nélkül egy korszak nem érhető meg. Ilyen esetekben is a situációt átélt személyek beszámolóí, visszaemlékezései segíthetnek a világ (jobb, teljesebb) megismerésében és megértésében. A forradalmak azok közé a történelmi események közé tartoznak, amelyek csak nagyon esetlegesen dokumentáltak, hagyományos történeti források csak esetlegesen keletkeznek, a történekek rekonstrukciójára nincs megbízható, a tudományosság próbáját kiálló módszer. De hasonló a helyzet egy természeti katasztrófa vagy valamely kriminalizált szubkultúra (például illegális bevándorlók, kábítószeresek, galerik stb.) esetében is. Lewis mexikóvárosi munkásságát a mexikói hatóságok rágalmozónak és obscénnak minősítették – talán azért, mert ők maguk sem ismerték azt a szubkultúrát, amelyet Lewis bemutatott a könyvében –, majd hosszas vizsgálódás után fölmentették a tudós amerikaiit.

Egy szubkultúra belső életét „kitergető” interjúalany – ha nem is jogilag, de informálisan – hasonló helyzetbe kerülhet ma is. S ez arra is felhívja a figyelmünket, hogy az interjúkészítés milyen terheket ró a kutatóra – a tudományos felelősségen túl –, amikor az életét kitaró személy „szövegeit” (már kontextuálva és megszerkesztve) a köz elé tárja. De arra is figyelemmel kell lennünk, hogy az adott társadalmi-történelmi kontextusban az előadott történet pónalizálandó-e, vagy éppen jutalmazandó.

Aki Lewis könyvét olvassa, nagyon hamar elfeledkezik arról, hogy erősen megszerkesztett (gyakran irodalmivá *fölstilizált*) vallomásokot olvas, a mű regényként olvastatja magát. Egymásba gabalyodó életek bontakoznak ki, a

---

¹ Oscar Lewis (1914–1970) 1943-ban az USA képviselőjeként az Amerikaközi Indián Intézet mexikói irodájában a falu fejlődésével foglalkozott. Élete utolsó két évtizedében a városi élet volt a fő kutatási témája. *A Sánchez gyermekei* a korai hatvanas években írta.

² Oscar Lewis *Sánchez gyermekei*. Fordította Bartos Tibor, az utószót írta Sükösd Mihály. Budapest, 1968, Európa Könyvkiadó.

³ Uo. 6. oldal. Kiemelés – K. Gy.

⁴ Uo. 5. oldal.

főszólam mindig változik, a főszereplőből a következő elbeszélésben mellékszereplő válik, talán elő sem kerül, de amikor a végére érünk a történetnek, kerek egészet kapunk. Lewis műve nem antropológiai, nem is szociológiai alkotás – irodalmi mű. Ha ugyan egyáltalán tudjuk még, hogy hol a határ fikció és dokumentum között.

A XVIII. és a XIX. században az írók magukra vállalták, hogy a nagy társadalmi változásokat regényeikben megörökítsék. (Elég, ha Dickensre, Victor Hugóra vagy Zolára gondolunk, vagy a mi Jókainkra, aki szintén érzékenyen reagált a hosszú élete során bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, magára a 48-as szabadságharcra is, vagy Illyés Gyulára, aki néhány emberöltővel később emelte be az irodalomba a magyar falu nyomorúságát.) A szociográfia műfajának meghonosodása nálunk olyan művek születését generálta, mint a *Magyarország felfedezése* sorozat remekei, mind az első, még a háború előtti, mind a hatvanas években újjáélesztett második sorozatban. Bennük elmosódott a fikció és a dokumentum közötti határvonal, de legalábbis összekeveredtek a szikár valóság és az írói általánosítás elemei. Ami nem jelenti azt, hogy ezek a művek ne szolgálnák a társadalom jobb megismerését. Őszintén hiszem, hogy a jó szemű író (szociográfus) kellő empátiával és terepismerettel legalább annyit el tud mondani az általa vizsgált világról, mint a történész, több ezer oldal levéltári dokumentum alapján. Természetesen nem *ugyanazt*, nem *úgy* mondja el, nem azonos érvényességgel, de nem is kevésbé értékesen. Csupán másképpen.

Ebben a kötetben 156 személy életútinterjújának részletei találhatók az 1956 tavaszától 1957 tavaszáig tartó egy év meghatározó és legfontosabbnak ítélt eseményei szerint csoportosítva. Az interjúrészleteket, mozaikokat folyamatosan olvasva történetek állnak össze, egy-egy történetet több személy is megjelenít. A részletek kiegészítik egymást, felelnek egymással, ütköznek, vagy éppen kitérő egyenesekként kikerülnek egymást. Az összeálló kép azonban az 1956-os magyar forradalomról tudósít. A megszólalók részben a forradalom aktív alakítói voltak, mások „csak” elszenvedői, s vannak, akik tanúi. Többségük a forradalom oldalán állt, de néhányan a másik oldalról is megszólalnak. Mindegyikük „vallomása” fontos, s mindegyiküké másért. Az 1956-os Intézet bő másfél évtizedes történetét megelőzték az 1956-os forradalom szereplőivel készített interjúk. Még csak az Oral History Archivum működött a Soros Alapítvány támogatásával,⁵ de már megjelentünk két kötetet az *Életutak* sorozatban. Az első az erdélyi néprajztudós Domokos Pál Pétert mutatta be a vele készült életútinterjú alapján, a második a Rajk-per egyik mellékperében elítélt, s éveket Rákosiék börtönében töltő Varga Endrét.⁶ A rendszerváltozás után tematikus köteteket jelentettünk meg a munkástanácsokról, a fegyveres felkelőkről és a forradalom alatt újjáalakuló pártokról.⁷ Ezek a kötetek a már meglévő interjúk alapján készültek.

Igazi reveláció volt a Körösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne szerzőpáros *Titokkal a lelkemben éltem* című kötete, amely a forradalom után elítéltek gyermekeivel készült célzott interjúk alapján, igazi oral history kutatás eredményeképpen jelent meg, s később angolul és németül is kiadták.⁸ Ezt követte *A hatvanas évek Magyarországon* kutatáshoz kapcsolódó *A „hatvanas évek” emlékezete*,⁹ amelynek interjúrészletei „tartalmazzák azokat a kollektív emlékezeti panelekké egyszerűsödött, domináns emléknymokat, amelyek a hatvanas évek elsüllyedt világáról szóló mai közemlékezetet meghatározzák”.¹⁰ A kötet összeállítója, Molnár Adrienne az OHA interjúiból válogatott részleteket és rendezte azokat tematikus, illetve kronologikus rendbe.

E kötet összeállítója – Molnár Adrienne és Körösi Zsuzsanna – együtt 34 munkaévet fordítottak az OHA-ra, az 56-os Intézet alakulása óta hivatásuknak tekintik a life story interjúk gyűjtését, gondozását, feldolgozását, a kutatók számára a minél könnyebb hozzáférés megteremtését. Sokat tudnak a műfaj buktatóiról, de a műfajban rejülő lehetőségekről is. Szerkesztőtársuk, Keller Márkus történész, szociológus négy éve került kapcsolatba az Oral History Archivummal. A forradalmat egyéni történeteken keresztül bemutató interjúrészletek

⁵ Az Oral History Archivum ezen a néven 1985-től működött a Művelődéskutató Intézet keretei között, majd az 1956-os Intézet megalakulása után annak része lett.

⁶ Domokos Pál Péter *elmondja életét Balogh Júliának*. Budapest, 1988, Oral History Archivum–Vita Kiadó. /Életutak 1./; *Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak és Kozák Gyulának*. Budapest, 1989, Oral History Archivum–Vita Kiadó. /Életutak 2./

⁷ „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Szerkesztette Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet; *Pesti utca. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Szerkesztette Kozák Gyula, Bindorffer Györgyi, Gyenes Pál. Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet; *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Szerkesztette Kozák Gyula, Körösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

⁸ Körösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet. *Carrying a Secret in My Heart ... Children of the Victims of the Reprisals after the Hungarian Revolution in 1956*. Budapest–New York, 2003, CEU Press. *Mit einem Geheimnis leben. Die Schicksale der Kinder der Verurteilten von 1956*. Herne, 2005, Gabriele Schäfer Verlag.

⁹ *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből*. Válogatta és összeállította Molnár Adrienne. Budapest, 2004, 1956-os Intézet.

¹⁰ Rainer M. János előszava *A „hatvanas évek” emlékezete* című kötethez.

kiválogatásában és megszerkesztésében nem irodalmi ambíció, hanem a történelmi és szociológusi kíváncsiság vezérelte a szerkesztőket, és amit létrehozta, a legjobb magyar szociográfusi hagyományok folytatásának tekinthető.

A téma – különösen, hogy a forradalom ötvenedik évfordulója parancsolóan követelte valami eddig még nem volt létrehozását – önmagát kínálta: a forradalom emberi sorsokon keresztül bemutatva. *Történelem alulnézetből*, mondhatnánk, László Bencsik Sándor könyvének címét parafrázálva,¹¹ ha nem lennének a megszólalók között, akik egyáltalán nem voltak alul, csak a Kádár-korszak megtorlása következtében lettek páriák, illetve ha nem szólalnának meg olyanok is, akik a másik oldalt képviselve a hatalom kegyeltjeiként éltek át a bemutatott és a következő korszakot. Közös a megszólalókban, hogy a forradalommal kapcsolatos személyes élményeiket osztják meg az olvasóval.

Természetesnek tarthatjuk, hogy aki az életéről, élete fontos eseményeiről beszél, megkísérli az általánosítást, s ami e kötetben található, az a mindennapok fragmentált története. Balgaság lett volna az interjúkban elhangzottakat a kanonizált történelemmel ütköztetni. Egyrészt, mert a személyes narratíva nem lesz értékeltebb, ha ellentmond a „hivatalos” történetírásban megfogalmazottaknak, másrészt az átél és elbeszél történetekből kibontakozó kép kiegészíti vagy éppen gazdagítja, árnyalja a hagyományos forrásokra épülő történelmi műveket.

A kötet alkotóinak a legnehezebb feladatot – a válogatáson túl – a rövidebb-hosszabb részletek kötetbe rendezése jelentette. A kötetben a klasszikus dramaturgia arany szabálya, a hármas egység érvényesül. A hely, az idő és a cselekmény szinkronja a priváttörténelmi narratíván keresztül valósul meg. A tudomány (szociológia, történettudomány) és az irodalom közötti senki földjén kell a szövegeknek érvényesen megszólalniuk. Mégpedig úgy, hogy a szerkesztés (forma!) eredményeképpen egyrészt emocionális élményt adjanak, másrészt a forradalomról is minél több releváns (és egymást kiegészítő, egymáshoz kapcsolódó) adalékkal szolgáljanak. Miért nem elégedhetünk meg a korszak tanulmányozásánál a történelemkönyvek alapos leírásaival? A válasz egyszerű: a történelmi művekben olyan mérvű az általánosítás, hogy – tisztelet a kevés kivételnek – elvész a történelmet átélő ember. Az oral history pedig az egyes embert és az általa átélt eseményeket kívánja a párhuzamos sorsokon keresztül bemutatni. Majd a bizonyítási folyamatot megfordítja, s az egyéni sorsokból bontakoztatja ki a történelmet.

Ezt a könyvet nem szabad úgy olvasni, hogy csak belelapozunk. Ezt a könyvet az elejétől a végéig *el kell olvasni!* At kell adnunk magunkat előbb a részleteknek, s aztán, ahogy haladunk előre, el kell végeznünk azt az intellektuális munkát, amelynek az eredményeképpen a mozaikok, a történettöredékek önálló értelemmel bíró egészzé állnak össze. Nekünk, olvasóknak kell fölfedeznünk az összefüggéseket, az egymást erősítő és az egymásnak ellentmondó, az egymást kiegészítő részletek viszonyát. Az olvasó intellektuális munkája nyomán válnak a fragmentumok egységgé, illeszkednek egymáshoz, kerekednek történetté, történelemmé. Nekünk kell tudnunk lehámozni a túlzásokat, felismerni az elfojtásokat, elhallgatásokat, megkülönböztetnünk a valódi hősiességet a háryjánoskodástól.

Ma már közhely, hogy annyi forradalom volt, ahányan átélték. Az idő múlásával mindenki kiegészítette, tovább színezte, értelmezte a magáét. Az OHA-ban található, a forradalommal is részletesen foglalkozó mintegy hatszáz interjúból mégis koherens kép rajzolódik ki. Aki ismeri az interjúkat, tudja, hogy mely történetek „nagyon” *egyediek*, melyek tartoznak a *különös* kategóriába, s melyek az *általánosba*.¹²

Az interjúalanyok természetesen (a forradalom óta eltelt idő okán is) szinte mindig elvégzik az értelmező reprezentációt, s a történetükbe beépített (gyakran latens) tudást sajátjukként adják elő. Ez azonban nem változtat azon, hogy a saját történet – mint mag – megmarad. A saját történet, a valóság értelmezési tartománya változhat ugyan az időben, kiegészülhet más forrásokból szerzett ismeretekkel, de a lényegét tekintve nem változik. Észre kell vennünk, hogyan válik különössé az egyedi, s maga a kötet milyen módon vezet el bennünket az általánoshoz. Amikor értelmezési tartományról szöveg, arra az ideologikus közegre gondolok, amelyben a kötetben megszólalók leélték az életüket. Nyilvánvaló, hogy minden ember feldolgozza a múltját, s az minél traumatikusabb, minél több drámai elemet tartalmaz, annál inkább szükség van a lekerekítésre, a racionalizálásra egyrészt, a túlzásra, a heroizálásra másrészt. A „nagy (vagy klasszikus) oral history” – amikor a közeg nagyon jól behatárolt, az „elemszám” kicsi, az interjú a vizsgált dologgal azonos idejűek, s szigorú terv alapján készülnek – lehetővé teszi a mondatról mondatra történő elemzést, a különösség és az általános pontos elhatárolását, a narratíva egyes elemeinek eredetvizsgálatát, s végül a vizsgált közeg rendkívül pontos leírását. Esetünkben egyik feltétel sem teljesült – mert nem teljesülhetett – maradéktalanul. A megkérdezettek köre kellően behatárolt volt, az elemszám viszont definiálatlan, semmiféle reprezentativitási igényt nem elégít ki, az interjútervek lazák voltak, s az interjúk nagy időintervallumban (1981–2006 között) készültek. Az utóbbi tény

¹¹ László Bencsik Sándor: *Történelem alulnézetben*. Budapest, 1973, Szépirodalmi Könyvkiadó. /Magyarország felfedezése./

¹² „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás, nem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem – ... – szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között.” Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó. 2. kötet, 180. oldal.

különösen fontos a kötet olvasásakor figyelembe venni, hiszen (a megszólaló személyes motivációjától függően) a rendszerváltozás előtti és utáni társadalmi-politikai közeg eltérően befolyásolta az interjúalanyokat. Miként az is, hogy a történések és az interjú készítése között mennyi idő telt el.

Gondoljunk a klasszikus dokumentumfilmekre (a hatvanas, hetvenes évekbeli kelet-európaiakra, különösen a magyar BBS-ben készütekre¹³ és a lengyelekre!), amelyek az interjúnál mostohább és a technika által befolyásoltabb körülmények között készültek, ma már mégis a kor megkerülhetetlen lenyomatát adják. Olyan lenyomatát, amely nélkül társadalomtörténet nem tanítható. Az interjúkra több idő van, nincsenek kemény anyagi korlátok. A kötetet tekinthetjük úgy, mint egy dokumentumfilmet, amelyből hiányzik a kép. A többi feltétel ugyanis teljesül. A szerkesztés a vágás. (Az angol-amerikai filmekben a vágói tevékenységet gyakran jelölik a szerkesztés szóval: edit.) Csakhogy egy dokumentumfilm ritkán haladja meg az egyórás terjedelmet, ami még akkor is csupán húsz gépelt oldal, ha végigbeszéljük, ebben a könyvben viszont 305 oldalnyi szöveg található, egy nagyon hosszú, gyakorlatilag nézhetetlen dokumentumfilm anyaga. A párhuzamot azért tartom fontosnak, mert a különösség meglelése az alkotók felelőssége, miként a dokumentumfilmnél a rendezőé. Ha jól eltalálták, kik szerepeljenek a filmben, a mű „ütős” lesz, hiteles, érvényes, s az idő múlásával egyre értékesebb. Igaz ez egy interjúrészletekből összeálló könyvre is. A kötet összeállítói a dokumentumfilm-rendezőhöz hasonló alkotói helyzetben értelmezhetőek. Helyzetük annyival hátrányosabb, hogy a rendelkezésre álló (megvágandó, megszerkesztendő) anyagot nem kizárólag ők hozták létre, az interjúk egy részét nem ők készítették, gyakran kellett *hozott anyagból* dolgozniuk. A könyv struktúráját a meglévő interjúk tartalmához kellett igazítaniuk. Abból kellett gazdálkodniuk, ami az archívumban rendelkezésükre állt. Megkönnyítette azonban a helyzetüket, hogy nem a kötet szerkesztésekor találtak először az interjúkkal, az elmúlt másfél évtized alatt alaposan megismerhették őket. Tudták, hová kell nyúlni.

A történet ebben a kötetben befejeződik a forradalom leverését követő utóvédharccal. Az „igazi” történet, a nagy történelem azonban nem ért véget, következett a megtorlás, a kádári konszolidáció, majd három évtized múlva a forradalom rehabilitációja. Hőseink ezeket a korszakokat is végigélték, ezekről is van mondanivalójuk, s el is mondták életük forradalom utáni alakulását. Azt megjeleníteni már egy következő kötet feladata.

Budapest, 2006.

Koz-k Gyula

---

¹³ Csak néhány szerzőt említek: Dárday István, Ember Judit, Gazdag Gyula, Sára Sándor.